

Derivaatio kielellisenä prosessina

Unkarilaissyntyinen amerikkalainen kielentutkija John Lotz huomautti minulle kerran, nelisenkymmentä vuotta sitten, että suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen laiminlyödyin, vesittynein ja jäsentymättömin alue on johto-oppi. Itse olin taipuvainen lisäämään siihen vielä yhden superlatiivin: ikävin, ja olin halunnut suunnata huomioni sijapäätteisiin. Olin kuitenkin saanut tehtäväkseni sukeltautua marin kielen johdinainesten sokkeloihin ja koin Lotzin lausuman eräänlaisena haasteena. Niin sotkuiselta alueelta saattaisi toivoa tekevänsä joitakin löytöjä. Myöhemmin havaitsin että useimmat löydökset oli itse asiassa todettu jo aikoja sitten. Niitä ei vain ollut selvitetty eikä rekisteröity.

Perinnäisen määritelmän mukaan derivaatio on menetelmä, joka johdinsuffiksien avulla tuottaa kieleen uusia sanoja kielessä ennestään olevien sanojen pohjalta. (Esim. Setälä 1948, 135.) Vastakohtana derivaatiosuffiksille ovat kieliopilliset suffiksit, joiden avulla ilmaistaan grammatikaalisia suhteita. Ero ei kuitenkaan ole funktionaalisesti distinktiivinen: kun derivaatiosuffiksi tekee nominista verbin tai verbistä nominin, sillä totisesti on kieliopillinen funktio, samoin kuin silloin kun johdin omaksuu syntaktisen aktantin roolin ja vaikuttaa siten koko ilmauksen peruskuvioihin. Jälkimmäisestä on esimerkkejä nimenomaan verbiderivaation alueelta, kuten myöhemmin tulee puheeksi. Johdinsuffiksit jotka vaikuttavat kantasanansa kieliopilliseen funktioon juontuvat lauseen syvärakenteesta vastakohtana pintarakenteeseen kuuluville taivutussuffiksille. Määritelmä ei kuitenkaan ole ehdoton. Edellä mainittujen muuntajien ohella on myös johdinsuffikseja, jotka vain modifioivat kantasanansa semanttista merkitystä vaikuttamatta sen syntaktisiin ulottuvuuksiin. Nämäkin suffiksit voitaisiin takauttaa kuvaileviin nominien tai verbien erikoismääritteisiin, nominien osalta adjektiiviattribuutteihin, verbien osalta tavnan adverbien, esim. *silmä* – *siln-U*, *siln-U-KKA* tai *hypp-I-i* – *hypp-ELE-e* – *hyp-I-SK-ELE-e* – *hypp-ELE-HTI-i*, mutta käytännössä tällaisten johdosten hajottamisessa ei ole mitään mieltä, sillä mitkään sanaparafrasit eivät kykeneisi ilmaisemaan johtimien monimielisyyttä.

Edellä esitetystä jo selviää, ettei johdintyyppien jaottelu ole selväpiirteistä. Vieläpä taivutus- ja johdinsuffiksienkin rajat joustavat; esim. tempustunutukset ovat kaikki myös deverbaalisia nominijohtimia. Nimenomaan tunnukset empivät johtimien ja kieliopillisen aineksen välimailla. Johdinsuffiksien avulla tuotetut johdokset taas osoittavat selvää periaatteellista sukulaisuutta yhdysanoihin.

Sanan johtamisprosessiin kuuluu kaksi asianosaista: kantasana ja johdin, ja molemmat on otettava huomioon. Johtimen ja kantasanan välinen suhde on merkityksellinen, syntyntyytä johdosta on verrattava kantasanaan ja koko ilmauksen struktuuriin. Niinpä derivaatiota voi tarkastella joko strukturaalisena tai funktionaalisenä ilmiönä sekä diakronian että synkronian kannalta. Itse asiassa derivaatio tunkee läpi koko kielen systeemin, tai paremmin sanoen, koko kielen systeemi tunkee läpi derivaation. Erilaiset lähtökohdat tuottavat ketjun, joka johtaa aina eteenpäin tasosta toiseen. Johtimista voidaan puhua fonologis-morfologisten, morfologis-syntaktisten, syntaktis-semanttisten ja semanttis-pragmaattisten kriteerien pohjalta.

Ensimmäinen vaihtoehto on rajallisin ja samalla myös yksinkertaisin. Strukturaaliselta kannalta suffiksit ovat primaarisia tai sekundaarisia; kielihistorian kannalta edelliset, rakenteeltaan yksinkertaiset, ovat tietysti jälkimmäisiä, yhdysperäisiä tai lainasuffikseja vanhempia. Toivo Lehtisalo on vuonna 1936 julkaisemassaan tutkielmassa *Über die primären ururalischen Ableitungssuffixe* tehnyt kielikuntamme johdinsuffikseista huolellisen inventaarion. Kuten nimestä selviää, Lehtisalo ottaa huomioon vain primaarisuffiksit, joko sellaisenaan tai sekundaarisuffiksin osana. Käsittelyssään hänen on silti ollut pakko noudattaa myös funktionaalisia periaatteita.

Lehtisalo on todennut, että suffiksien esittelyn voi perustaa vain konsonanttifoneemien varaan, vokaaleilla ei ole johtimen rakenteessa distinktiivistä osuutta. Kaikki kantakielen konsonanttifoneemit ovat jonkin suffiksin pohjana dentaalispiranteja lukuun ottamatta, ja kaikilla on sekä CA- että C(e)-variaatio paitsi vain jälkimmäinen pitkillä eli geminaattaklusiileilla, jotka eivät voineet tulla sanan loppuäänteenä kyseeseen. Jossakin määrin voi leikitellä olettamuksella, että määräfoneemit liittyvät määräfunktioihin. Näin on nimenomaan verbisuffiksien laita. Enemmistö TA-suffiksisista verbeistä on transitiiveja, TTA-suffiksisista kuratiiveja, U viittaa passiivisuuteen ja yhdysuffiksi U+T(A)+U on refleksiivinen, esim. *peittää – peittää – peittyä – peittäytyä*. L-foneemilla on hypokoristista sävyä, siksi se luontuu frekventatiiviverbeihin, J ilmaisee asiallisempaa toistuvuutta: *hypellä ja hyppiä* jne. Kaikille voidaan toisaalta esittää vastaesimerkkejä: neutraali TTA: *ennättää*, passiivinen TA: *lahota*, transitiivinen U: *noitua* [harakaksi], refleksiivinen ELE: *palella*.

Suffiksien äännestruktuurin pohjalta tehdyt päätelmät eivät johda pitkälle. Kantasanan ja johtimen suhdetta selvitettyä lähtökohdalla on pakko pitää morfologis-syntaktista jakoa ja suffiksien esiintymiä on tarkasteltava

niiden funktionaalisen tehtävän pohjalta. Perustoteamuksena on kantavartaloiden jakautuminen nomineihin ja verbeihin, siitä huolimatta, että jotkut vartalot voivat reaalistua toisinaan verbeinä, toisinaan nomineina, suomessa esim. *tuule-*, *sylke-*, *tuke-*. Kuitenkin verbivartalon on nominaalistuttava, ennen kuin se voi sopeutua konjugaatioon. Jo Szinnyei totesi, että tempusvartalot ovat nominijohdoksia, joihin liittyy persoonapronomineista kehittynyt persoonapäätte (Szinnyei 1910, 128). Mielenkiintoista vain on, että kaikkien kantavartaloiden osalta näin ei voi käydä, esim. *pala-* on verbikanta, koska se määräjohdinten avulla soljuu konjugaatioon: *paloit*, mutta *kala* ei sovellu samanlaiseen prosessiin, vaan siitä on ensin johdinsuffiksin avulla tehtävä verbivartalo: *kalastit*.

Jakaantuminen nomini- ja potentiaalisiin verbikantoihin on siis kiellemme perusominaisuus, joka heijastuu myös johtimiin: nekin voidaan todeta joko nomini- tai verbijohdimmiksi. Tällä on tuotettavan johdoksen kannalta ratkaiseva merkitys, sillä sanan kieliopillinen kategoria määräytyy viimeisen siihen sisältyvän johdinten perusteella. Täten syntyvät perinteiset johdosten ryhmät: denominaaliset nominit, deverbaaliset nominit, deverbaaliset verbit ja denominaaliset verbit. On tosin muutamia neutraalejakin suffikseja: sellaisia jotka liittyvät sekä nominiin että verbiin mutta säilyttävät johdoksen kantasanan kategoriassa. Suomessa tällainen ambivalentti suffiksi on ainakin modifioiva ISE, joka muodostaa sekä denominaalisia deminutiivinomineja että deverbaalisia verbin konditionaalimuotoja: *Lintuset laulaisivat havuisissa metsissä*. Huomion arvoinen lienee myös se tosiasia, että deminutiivinomien nominatiivimuodoissa esiintyy modifioivana suffiksina NEN, joka johtaa ajatukset potentiaalimoduksen NE-tunnukseen.

Yleistilanteen perusteella johtimet kuitenkin ovat joko nominisuffikseja tai verbisuffikseja, jotka liittyvät joko nomini- tai verbivartaloon. Myös Lehtisalo perustaa suffiksien funktionaalisen erittelyn tähän nelikantasysteemiin, vaikka kuvio eräiden johtimien osalta jääkin epätäydelliseksi. Kokonaisuutena järjestelmä on muotopuoli.

Johto-opin esityksiä on rasittanut se tosiasia, että sama suffiksi on luetteloitu kahdesti, erikseen sekä denominaalisena että deverbaalisena johtimena, lisäksi vielä eräät semanttiset variaatiot. Ei ole mitään syytä olettaa, että esim. MA sanassa *ranta-MA* on toinen suffiksi kuin MA sanassa *sata-MA* (Kangasmaa-Minn 1973, 151). On vain yksi nominisuffiksi MA (rinnakkaisuoto M(e)), joka esiintyy sekä denominaalisena että deverbaalisena. Valtaosa primaarisuffikseista kuuluu näihin vapaasti vartalonsa valitsevien nomini- tai verbijohdinten ryhmään, toisin sanoen sama nominisuffiksi liittyy sekä nomini- että verbivartaloon ja sama verbisuffiksi tekee uusia verbejä niin nomineista kuin verbeistäkin. Vastakohtana ovat pelkästään nominikantoihin erikoistuneet nominisuffiksit ja yksinomaan verbejä suosivat verbisuffiksit. Pelkästään denominaalisina esiintyviä nominisuffikseja Lehtisalon listassa on neljä,

pohjana L-, R-, ?S- ja ?Š -foneemit, kaksi viimeksi mainittua kysymysmerkin edeltäminä; pelkästään deverbaalisia verbisuffikseja hän ei mainitse ainoatakaan. Ilmeisesti primaarisuffiksit ovat alkuaan olleet vapaita johtimia, pelkästään omaan kategoriansa vakiintuneet ovat myöhäsyntyisiä. Nykykielissä on myös ristiin vaikuttavia johtimia: yksinomaan deverbaalisia nominisuffikseja ja pelkästään denominaalisia verbisuffikseja.

Suhteet ovat aikojen kuluessa monimutkaistuneet, sillä pinnallinenkin tarkastelu riittää osoittamaan, että Lehtisaloon esityksessä ei ole ainoatakaan suffiksia, joka toimisi vain vieraan kategorian piirissä nomini- ja verbikategoriain kesken, toisin sanoen tekisi nomineja pelkästään verbeistä ja verbejä ainoastaan nomineista. Useimmat johtimet ovat vapaita: ne ovat nominisuffikseja, jotka liittyvät sekä nomini- että verbivartaloon ja tuottavat uusia nomineja, tai ne ovat verbisuffikseja, jotka liittyvät sekä nomini- että verbivartaloon ja saavat aikaan verbijohdoksia. Denominaalisia tai deverbaalisia ne ovat vain funktionaalisisessa mielessä, toisin sanoen ne esiintyvät denominaalisina tai deverbaalisina kantasanan kategoriasta riippuen. Nykytilanne on tuonut lisäksi vakiosuffikseja, joten syntyy neljä lisämahdollisuutta: denominaaliset nominisuffiksit, deverbaaliset nominisuffiksit, deverbaaliset verbisuffiksit ja denominaaliset verbisuffiksit. Kuitenkin, mikäli rajoitutaan vain primaarisuffikseihin, Lauri Hakulisen *Suomen kielen rakenne ja kehitys* -teoksessa luetelluista 32 primaarisesta nominisuffiksista vain 8 on ahtaasti denominaalisia, pelkästään deverbaalisia nominisuffikseja ei ole yhtään. Yhteensä 22:sta primaariseksi todetusta verbisuffiksista taas 6 osoittautuu yksinomaan verbijohtoisiksi ja vain yksi kiinteästi denominaaliseksi, nimittäin translatiivisuffiksi NE. (Hakulinen 1979, 306.)

Johtimen suhde kantasanaan on pitkälti määriteltävissä morfologis-syntaktisten kriteerien avulla, mutta selvitetessä syntyneen johdoksen suhdetta kantasanaan myös syntaktis-semanttiset näkökohdat on otettava huomioon. Johtimen vaikutus kantasanaan voi olla joko muuntava tai modifioiva. Muuntajat siirtävät johdoksen kategoriasta toiseen, siis tekevät nominista verbin ja verbistä nominin. Kategoriainvälisten muuntajien ohella on toiminnassa myös kategoriainsisäisiä muuntajia, jotka vaikuttavat verbin tai nominin syntaktisiin riippuvuussuhteisiin. Sivumennen sanoen, olen luopunut nimittämästä kategoriain välillä toimivia johtimia muuttajiksi ja kategoriainsisäisiä muuttajiksi, koska en keksinyt vastaavaa englanninkielistä terminologiaa. Muuntajat (*transformers*) toimivat joko kategoriain välillä (*intercategory transformers*) tai kategorian sisällä (*intra-category transformers*), vastakohtana modifioijille, joiden funktio on ensi kädessä vain semanttinen. (Vrt. Kangasmaa-Minn 1987.) Pragmaattinen näkökohta saattaa kuitenkin sekaantua semantiikkaan, sekä muuntajien että modifioijien osalta. Näin syntyvät ns. leksikaalistumat, joiden vaikutuksesta sama suffiksi voi semanttisesti melkein samaa merkitsevien kantavartaloiden yhteydessä tuottaa epäodotuksenmukaisia tuloksia, esim.

modifioiva frekventatiivisuffiksi ELE sellaisissa yhteyksissä kuin (*ajattaa*) *ajatt-ELE-e* ja (*menettää*) *menett-ELE-e*, vrt. (*kadottaa*) *kadott-ELE-e*.

Mitä pidemmälle kaavailemassani ketjussa edetään, sitä epämääräisempiin toteamuksiin takerrutaan. Mainitsemassani Lehtisaloon kokoomateoksessa syntaktisia ja semanttisia näkökohtia on sovellettu erillään, mikä on johtanut turhiin toistoihin ja yleistyksiin, usein kuvauksen päälinjojen kustannuksella. Mikäli johdos kokonaisuutena on jäljiteltävissä syvärakenteeseen, sen ainesosien kesken vallitsee kieliopillinen suhde. Tämä koskee nimenomaan denominaalisia verbijohdoksia. Kantasana voi esiintyä johdoksen subjektina, objektina tai adverbialina. Subjektisuhteesta ovat esimerkkinä useat sääverbit, kuten *ukkostaa* ja *salamoi*, objektisuhteesta kaptatiiviverbit: *sienestää* ja *linnostaa*, predikatiiviadverbiaalista translatiiviverbit: *lahoa* ja *murenee*. (Kangasmaa-Minn 1982–1984, 50–52.) Kategoriainsisäisinä muuntajina esiintyvien suffiksien muodostamat deverbaaliset verbijohdot taas kuvastavat lauseen perusrakennetta viitatessaan kausatiiviseen, passiiviseen, refleksiiviseen tai kuratiiviseen suhteeseen, seuraavan esimerkkisarjan mukaisesti: *heittää – heittyä – heittäytyä – heittäätää*. Vastakohtana tällaisille tekijä–kokija–akselilla vaikuttaville johdosketjuille ovat vaakatasossa toimivat ilmauksen aspektia ja/tai tekemisen laatua säätelevät variaatiot: *heitellä – heittelehtiä*, viimeksi mainittu myös esimerkkinä siitä, miten modifioijasuffiksi siirtyy toiseen tasoon ja saa refleksiivisen sisällön. Kaiken kaikkiaan on huomattava, ettei muotoa ja funktiota voi sitoa yhteen. Suffiksilla, joka toimii kategoriainvälisenä muuntajana, saattaa omassa kategoriassaan olla muuntajan ja/tai modifioijan rooli. Transitiiiviseksi, nimenomaan kausatiivisuffiksiksi helposti leimautuva TA on tästä hyvänä esimerkkinä. Sehän saattaa lisäksi esiintyä myös passiivisena tai refleksiivisenä, jopa modifioivana suffiksina, kuten sellaiset esimerkit kuin *tervaa – nostaa – lahoaa – jyräjä* osoittavat. (Kangasmaa-Minn 1979.)

Deverbaaliset nominit voivat sovittautua kolmeen eri funktioon: ne voivat esiintyä verbin tempusmuotona, verbaalinominina tai tavallisena deverbaalisena nominijohdoksena eli siis verbinä, puoliverbinä tai nominina. Hyvänä esimerkkinä on suomen PA/VA-johtimen avulla muodostettu monitoiminomini. Se tulee käyttöön tempusmuotona (prees. 3.), 1. partisiippina ja tavallisena substantiivi/adjektiivina, esim. *pätevä etsivä*. Sama suffiksi toimii myös denominaalisena johtimena: *jäntevä orava*. Koska se yleensä tekee substantiivista adjektiiveja, sitä voitaisiin pitää kategoriainsisäisenä muuntajana, ellei se toisinaan myös muodostaisi substantiiveista uusia substantiiveja (*ora – orava, hara – harava*), mikä on ensi kädessä modifioivaa toimintaa. Denominaaliseen funktioon erikoistuneista johtimista selvärajaisimpia on ominaisuuden nimiä muodostava (U)US, joka saattaisi edustaa kategoriainsisäisiä muuntajia. Se ei kuitenkaan liity vain adjektiiveihin vaan substantiiveihinkin, esim. *nuoruus* ja *lapsuus*. Nämä esimerkit riittävät osoittamaan, että nominikatego-

rian sisällä vaikuttavia johtimia on perin hankala jakaa funktion perusteella muuntajiin ja modifioijiin. Tämä on yhteydessä siihen tosiseikkaan, ettei nominien alakategorioita ole helppoa erottaa toisistaan. Monessa kielessä on hankalaa määrittellä substantiivin ja adjektiivin välistä eroa. Funktionaalisten näkökohtien perusteella on mahdollista saada aikaan symmetrisiä kuvioita. Nominikategorian sisällä vaikuttavia nominisuffikseja ei ole mielekäästä eritellä muuntajiin ja modifioijiin, puhtaasti semanttiset jakoperusteet tuntuvat tarkoituksenmukaisemmilta. Verbisuffiksien käsittely on tuloksellisempaa, kuten seuraava karkea jaottelu osoittaa.

Johdinsuffiksien funktiot

1. Verbisuffiksit
  - 1.1. Kategoriainväliset
  - 1.2. Kategoriansisäiset
    - 1.2.1. Muuntajat
    - 1.2.2. Modifioijat
2. Nominisuffiksit
  - 2.1. Kategoriainväliset
  - 2.2. Kategoriansisäiset

Johdinsuffiksit ovat varsinaisia kameleonttisuffikseja. Vastakohtana jäyheille taiputusuffikseille useimmat niistä ovat produktiivisia ja kykenevät taipumaan ja sovittautumaan tilanteen vaatimuksiin. Vastoin muinaisia enakkoluulojani olen todennut niiden edustavan viehkeää ja kiintoisaa tutkimusaluetta, josta ei vielä ole lausuttu viimeistä eikä edes toiseksi viimeistä sanaa.

LÄHTEET

- HAKULINEN, LAURI 1979: *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. Neljäs, korjattu ja lisätty painos. Keuruu.
- KANGASMAA-MINN, EEVA 1973: *Primaaristen johdinainesten funktioista*. SUST 150. Helsinki.
- 1979: On the causative T in the Finno-Ugric Verb Derivation. *Festschrift für Wolfgang Schlachter zum 70. Geburtstag*. Hsg. von CHRISTOPH GLÄSER u. JÁNOS PUSZTAY. Wiesbaden.
- 1982–1984: Derivaatiokielioppia. *Sananjalka* 24–26. Turku.
- 1987: Functional Derivation in Finno-Ugric. *Papers on Derivation in Uralic. Szegeder und Turku-er Beiträge zur uralischen Derivation*. Szeged.
- 1988: Suomalais-ugrilaisia aikasuhteita. *Sananjalka* 30. Turku.
- 1992: Pienimuotoinen kieliperimämme. *Sananjalka* 34. Turku.
- KLEM, ANTÁL 1929: Zur Geschichte der sog. Tempora in den finnisch-ugrischen Sprachen. FUF XVII. Helsinki.
- LEHTISALO, TOIVO 1936: *Über die primären uralischen Ableitungssuffixe*. SUST 72. Helsinki.
- SETÄLÄ, E. N. 1948: *Suomen kielioppi*. Neljästoista painos. Helsinki.
- SZINNYEI, JOSEF 1910: *Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft*. Leipzig.

EVA KANGASMAA-MINN: *Form and function in derivation*

Derivation is traditionally considered to be a method of producing new words on the basis of words already existing in the language. In the Finno-Ugric languages, derivation operates almost exclusively by means of suffixation. In addition to derivational suffixes, there exist a number of grammatical suffixes with a syntactic function: they indicate the syntactic position of the word they are attached to. However, derivational suffixes may also have a grammatical function, e.g. when they cause a verb to change its position on the actor-goal axis: *kasi* 'dew' – *kastaa* 'to make wet, to baptize' – *kaste* 'dew, baptism' – *kastua* 'to get wet' – *kastattaa* 'to have made wet, to have baptized'. The difference between inflectional and derivational suffixes has its roots in the grammatical hierarchy: grammatical suffixes, such as case suffixes, operate on the surface level, while functionally significant derivative suffixes can be traced to the deep structure. These derivational elements may be called transformers. When they change a verb into a noun or a noun into a verb they act as intercategory transformers; when they operate exclusively among verbs or nouns they may be labelled intra-category transformers. There also exists, however, another type of derivational suffix: those that only modify the semantic content of their stem lexeme, with no effect on its syntactic involvement. These modifiers are of course restricted to their own respective category.

Just as the stems can be divided into nouns and verbs, derivational suffixes are either noun suffixes or verb suffixes, the category of the new word being determined by the last derivation suffix added to it. The majority of primary suffixes are free in their choice of stem: they may be added to both nouns and verbs. Others are restricted to their own category, noun suffixes being attached only to nouns, verb suffixes only to verbs. Originally there seem to have been no cross-adherences: no exclusively adnominal verb suffixes or restricted adverbial noun suffixes.

On closer consideration the role of function becomes decisive. The same suffixes which act as intercategory transformers may function within their own category either as both transformers and modifiers or only in the latter capacity. Within the verb category the functions of transformers and modifiers are clearly discernible; within the noun category there is actually no differentiation, due to the fact that in many languages the two principal nominal categories, substantives and adjectives, are more or less conflated.

The article deals with various aspects of derivation. It endeavours to establish that derivation is both a structural and a functional phenomenon, from the diachronic as well as from the synchronic point of view. Derivation interpenetrates the whole system of a language, bringing together and intertwining aspects of phonology, morphology, syntax, semantics and pragmatics.

